

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Η έννοια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό και η συσχέτισή της με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein.

The Concept of Religious Language in Religious literacy and its Relation to the Wittgenstein's Philosophy of Language.

Μιχάλης Παρασκευόπουλος / Michalis Paraskevoopoulos,

Δρ. Θεολογίας ΕΚΠΑ, καθηγητής Β/θμιας Εκπ/σης, mparaskevoopoulos@avgouleaschool.gr / Dr of Theology NKUA, Religious Education Teacher in Secondary Education mparaskevoopoulos@avgouleaschool.gr

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Παρασκευόπουλος, Μ. (2023). Η έννοια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό και η συσχέτισή της με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 6(1), 71-87. DOI: 10.30457/0601234

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/0601234>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Η έννοια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό και η συσχέτισή της με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein.

Μιχάλης Παρασκευόπουλος,
Δρ. Θεολογίας ΕΚΠΑ, καθηγητής Β/θμιας Εκπ/σης, mparaskevopoulos@avgouleaschool.gr

The Concept of Religious Language in Religious literacy and its Relation to the Wittgenstein's Philosophy of Language.

Michalis Paraskevopoulos,
Dr of Theology NKUA, Religious Education Teacher in Secondary Education
mparaskevopoulos@avgouleaschool.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο διερευνά στο πλαίσιο της θρησκευτικής Εκπαίδευσης την έννοια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό και επισημαίνει συσχετισμούς για τη λειτουργία της με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein. Η γλώσσα ως μέσο που υπηρετεί την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων δεν συνιστά μόνο διαμορφωτικό παράγοντα του πολιτισμού μιας κοινωνίας αλλά παράλληλα είναι και το κάτοπτρο στο οποίο αντανακλάται ο πολιτισμός αυτός. Μέσα στο πεδίο αυτό υπάρχει και η εκπαίδευση, βασικός στόχος της οποίας είναι ο γραμματισμός. Η θρησκεία ως μέρος του πολιτισμού, καθιστά αναγκαία τη συμπερίληψη του θρησκευτικού γραμματισμού ως μέρους του πολυγραμματισμού στον οποίο στοχεύει η εκπαίδευση. Ο θρησκευτικός γραμματισμός εξετάζεται ως διαδικασία μάθησης της θρησκευτικής γλώσσας, η οποία δεν περιορίζεται στη γνώση των σχετικών όρων και συμβόλων, αλλά επεκτείνεται και στην απόκτηση δεξιοτήτων κατανόησης του πολιτιστικού τους φορτίου ως ερμηνειών του κόσμου. Ο κεντρικός ρόλος της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό φωτίζεται, διευρύνεται αλλά και ενισχύεται από τη σύνδεσή του με τη βιτγκενσταϊνική φιλοσοφία της θρησκευτικής γλώσσας. Η τελευταία κατά τον Wittgenstein, έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα με τους δικούς της κανόνες, οι οποίοι παραπέμπουν και σε μία συγκεκριμένη στάση ζωής.

Λέξεις-κλειδιά: Θρησκευτικός γραμματισμός, θρησκευτική γλώσσα, θρησκευτική εκπαίδευση, Wittgenstein.

Abstract:

This article researches the concept of religious language in religious literacy in the context of religious education and finds associations between its function and the wittgensteinian philosophy of language. Language as a means of communication between people is not only a shaping agent of a society's culture but it is also the mirror in which this culture is reflected. Within this field there is also education, the main goal of which is literacy. As part of culture religion makes it necessary to include religious literacy as part of the polygrammatism that education is aiming at. Religious literacy is regarded as a process of learning the religious language, which is not limited to the knowledge of the relevant terms and symbols but also extends to the acquisition of skills for understanding their background as interpretations of the world. The central role of religious language in religious literacy is illuminated, expanded and reinforced by its connection with the wittgensteinian philosophy of religious language. The latter, according to Wittgenstein, has a distinctive character with its own rules, which also refer to a particular attitude of life.

Key words: religious literacy, religious language, religious education, Wittgenstein.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό πως η γλώσσα γενικά αποτελεί έναν κώδικα επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Η επικοινωνία αποτελεί την κύρια λειτουργία της γλώσσας που συντελεί στη συνεννόηση μεταξύ των ανθρώπων αλλά και ευρύτερα στην κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και όλων των επιτευγμάτων του ανθρώπινου πνεύματος. Επειδή η γλώσσα αποτελεί μέσο διάδρασης μεταξύ των ανθρώπων και οι άνθρωποι ως κοινωνικά όντα ζουν σε κοινωνίες με συγκεκριμένες αξίες, κανόνες και πολιτισμικές παραδόσεις, η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι φυσικό να είναι στενά συνδεδεμένη με τις κοινωνικές και πολιτισμικές τους συνθήκες και να διαμορφώνεται σύμφωνα με αυτές. Ως εκ τούτου η γλώσσα αποτελεί ένα εργαλείο το οποίο διαμορφώνει τον πολιτισμό μιας κοινωνίας αλλά και στο οποίο αντανακλάται ο πολιτισμός της.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό υπάρχει και η εκπαίδευση, βασικός σκοπός της οποίας είναι ο γραμματισμός (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 147). Ο όρος γραμματισμός (literacy) σημαίνει τη δυνατότητα του ατόμου να λειτουργεί αποτελεσματικά σε διάφορα περιβάλλοντα και καταστάσεις επικοινωνίας χρησιμοποιώντας κείμενα γραπτού και προφορικού λόγου, καθώς επίσης και μη γλωσσικά κείμενα (Μητσίκοπούλου, 2001). Η ανάπτυξη κάποιου βαθμού γραμματισμού πραγματοποιείται αρχικά στο οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον καθώς μαθαίνουμε τη μητρική μας γλώσσα και κατορθώνουμε να επικοινωνούμε με διαφορετικά άτομα σε διαφορετικές κοινωνικές καταστάσεις. Ωστόσο, υπάρχει η ανάγκη και κάποιας συστηματικής εκπαίδευσης, της οποίας οι απαιτήσεις αυξάνονται όσο πιο περίπλοκη γίνεται η επικοινωνία και τα σχετικά με αυτήν κείμενα καθώς και οι ανάγκες στην αγορά εργασίας, οπότε αυξάνονται και οι απαιτήσεις για την εκπαίδευση σε διάφορα είδη γραμματισμού. Ως εκ τούτου, βασικός σκοπός του σχολείου είναι να αναπτύξουν οι νέοι άνθρωποι το επίπεδο και τα είδη γραμματισμού που απαιτεί η κοινωνία για το παρόν και

το μέλλον. Αυτός είναι ο κοινωνικός γραμματισμός (Μητσοικοπούλου, 2001; πρβλ. Νικολούδης, 2010, σσ. 240-243). Όμως το σχολείο καλείται να αναπτύξει και τον σχολικό γραμματισμό, τα είδη εκείνα του γραμματισμού που είναι απαραίτητα για να αποδώσουν οι μαθητές στα μαθήματα που περιλαμβάνει το πρόγραμμα σπουδών. Η σχολική εκπαίδευση με τον καθοδηγητικό της ρόλο προσφέρει στους μαθητές τα μοντέλα γραμματισμού, τη γνώση και τις δεξιότητες ώστε να αντιμετωπίζουν κριτικά την πραγματικότητα και να συμμετέχουν στη διαμόρφωσή της (Giroux, 2004, όπως αναφέρεται στο Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 190).

Ένα από τα πολλά είδη γραμματισμών στο οποίο στοχεύει η εκπαίδευση είναι και ο θρησκευτικός γραμματισμός. Στο παρόν άρθρο διερευνάται στο πλαίσιο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης η έννοια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό με σκοπό να επισημανθούν συσχετισμοί για τη λειτουργία της με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein. Η εργασία υποδιαιρείται σε τέσσερα κύρια μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζονται οι λόγοι που καθιστούν αναγκαίο τον θρησκευτικό γραμματισμό στη Θρησκευτική Εκπαίδευση. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται γενικά ο θρησκευτικός γραμματισμός ως διαδικασία πρόσληψης της θρησκευτικής γλώσσας. Στο τρίτο μέρος αναλύεται ο τρόπος λειτουργίας της γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία. Το τέταρτο μέρος, τέλος, πραγματεύεται τα σημεία σύνδεσης του θρησκευτικού γραμματισμού με τη φιλοσοφία της θρησκευτικής γλώσσας του Wittgenstein.

2. Ο θρησκευτικός γραμματισμός και η αναγκαιότητά του στη Θρησκευτική Εκπαίδευση

Ο όρος «θρησκευτικός γραμματισμός» χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία με τρεις τουλάχιστον διαφορετικούς τρόπους: α) Αναφορικά με τη μάθηση σχετικά με τις θρησκείες και την ανάπτυξη και εμβάθυνση της θρησκευτικής χρήσης της γλώσσας με ανοιχτό και αμερόληπτο τρόπο, β) σε σχέση με τη μελέτη και την κριτική προσέγγιση των θρησκειών χρησιμοποιώντας συγκεκριμένη οπτική γνώσης και αλήθειας και γ) σχετικά με τη μάθηση με θρησκευτικό τρόπο (Jackson, 2016, σσ. 32-33). Σε σχέση με τα παραπάνω, προσδιορίζοντας αναλυτικότερα το περιεχόμενο του όρου θρησκευτικός γραμματισμός, σύμφωνα με τον Wright (1993, σ. 47) εννοούμε την ικανότητα κάποιου να σκέφτεται, να επικοινωνεί και να ενεργεί με γνώση, ευφυΐα και ευαισθησία απέναντι στο φαινόμενο της θρησκείας. Κατά παρόμοιο τρόπο η Moore (2007, σ. 56) λέει ότι ο θρησκευτικός γραμματισμός συνεπάγεται την ικανότητα διάκρισης και ανάλυσης μέσω ενός μεγάλου φάσματος ερμηνειών, των θεμελιωδών σημείων στα οποία η θρησκεία διασταυρώνεται με την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή. Ο θρησκευτικός γραμματισμός όπως κατανοείται σήμερα ερμηνεύεται με τη λειτουργική εκδοχή του γραμματισμού, η οποία σε σχέση με τους παραπάνω ορισμούς συνίσταται στην ικανότητα των ανθρώπων να αποκτούν εφόδια που θα τους επιτρέπουν να προσαρμόζονται και να επιτυγχάνουν μέσα στο υφιστάμενο κοινωνικό πλαίσιο (Διαμαντής, 2013, σ. 24; Νικολούδης, 2010, σ. 249; πρβλ. Prothero, 2007, σ. 15).¹

1 Για μία επισκόπηση του όρου «θρησκευτικός γραμματισμός» βλ. Κουκουνάρας Λιάγκης και Σεκαδάκης (2022, σσ. 80-87); Lester και Chan (2022, σσ. 12-15); Sakaranaho, Aarrevaara και

Ένας πρώτος λόγος της αναγκαιότητας του θρησκευτικού γραμματισμού είναι το γεγονός ότι η θρησκεία αποτέλεσε στο παρελθόν αλλά και σήμερα μέρος του πολιτισμού του κάθε λαού σε βαθμό μάλιστα που αδυνατεί κάποιος να εξετάσει το ένα μέγεθος και να αγνοήσει το άλλο (πρβλ. Geertz, 2003, σ. 97; Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 202; Moore, 2007, σ. 5). Έτσι, εφόσον σκοπός εκπαίδευσης είναι να βοηθά τους νέους ανθρώπους να κατανοούν τον κόσμο στον οποίο ανήκουν, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές ως μέρος αυτού του κόσμου πρέπει να γίνονται αντικείμενο μελέτης και μάθησης με σκοπό την κατανόηση και την επικοινωνία.² (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 202· πρβλ. σσ. 203-204). Επιπρόσθετα, όταν η θρησκεία που ακολουθεί κάποιος είναι και σημείο αναφοράς του πολιτισμού της κοινωνίας που ζει, τότε η θρησκευτικότητά του καθορίζει περισσότερο τον τρόπο συμπεριφοράς του. Βέβαια αυτό δεν ισχύει τόσο για τους μαθητές και μάλιστα για τους εφήβους διότι η θρησκεία δεν ταιριάζει με τον σύγχρονο και εκκοσμικευμένο τρόπο ζωής. Ωστόσο, οι έρευνες έχουν δείξει ότι όσα στοιχεία της θρησκείας ταιριάζουν με τον σύγχρονο κόσμο ασκούν μεγαλύτερη επίδραση στη συμπεριφορά των εφήβων και τυγχάνουν ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής. Η θρησκευτικότητα δηλαδή έχει ισχυρότερη σχέση με την ανάπτυξη των μαθητών και μάλιστα των εφήβων αν το θρησκευτικό περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνουν ταιριάζει πιο πολύ στους ίδιους και στον τρόπο ζωής τους (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 102) Γι' αυτόν τον λόγο οι έφηβοι εμφανίζονται να συνδυάζουν την έννοια του «ιερού» όχι τόσο με την Εκκλησία και τη θρησκευτικότητα, αλλά περισσότερο με την προσωπική σφαίρα, την οικογένεια και το κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, αν το ιερό στην εμπειρία των σημερινών εφήβων και των θρησκειών του κόσμου δεν συντίθεται απλά από αφηγηματικά στοιχεία αλλά είναι μέρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς, των πεποιθήσεων και των αξιών μιας κοινωνίας, τότε ο θρησκευτικός γραμματισμός οφείλει να είναι μέρος της γενικής εκπαίδευσης και ο ίδιος να περιλαμβάνει διεπιστημονική ανάλυση του ιερού και της σύγχρονης θρησκευτικότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 102, υποσ. 35).

Ένας δεύτερος λόγος που καθιστά τον θρησκευτικό γραμματισμό αναγκαίο στην εκπαίδευση, είναι ότι οι θρησκείες προσφέρουν μια εναλλακτική εικόνα για τον κόσμο που μπορεί να αξιολογήσει τις προϋποθέσεις του κανονιστικού πλαισίου του κάθε πολιτισμού. Με τον τρόπο αυτόν η μελέτη των θρησκευτικών αντιλήψεων, εν αντιθέσει με ό,τι ευρέως πιστεύεται, μπορεί να βελτιώσει παρά να παρεμποδίσει την κριτική σκέψη και την φαντασία.

Ένας τρίτος λόγος είναι, πως η βασική γνώση των θρησκειών στην εκπαίδευση έχει

Konttori (2020, σσ. 1-4).

- 2 Ο Jackson (2016, σσ. 22-23, 33) διακρίνει ανάμεσα στην «κατανόηση της θρησκείας ή των θρησκειών» (understanding religion) και στην «θρησκευτική κατανόηση» (religious understanding). Η πρώτη φράση σημαίνει την αντίληψη περί θρησκείας που ενδεχομένως έχουν όλοι οι πολίτες σε κάποιον βαθμό ενώ η δεύτερη την αντίληψη που μπορεί να αναπτυχθεί από πιστούς και ενεργά μέλη μιας θρησκείας. Αυτό που έχει σημασία όσον αφορά την αναγκαιότητα του θρησκευτικού γραμματισμού είναι ότι αυτές οι ικανότητες είναι σχετικές μεταξύ τους. Για παράδειγμα η κατανόηση μιας θρησκείας διαφορετικής από τη θρησκεία κάποιου είναι δυνατό να συντελέσει στη θρησκευτική του κατανόηση. Παρόμοια, η θρησκευτική κατανόηση κάποιου για μια συγκεκριμένη παράδοση θα μπορούσε να συντελέσει στην κατανόηση των θέσεων μιας διαφορετικής θρησκείας Σε αυτήν την άποψη στηρίζονται οι διαλογικές ή διαθρησκειακές προσεγγίσεις της κατανόησης των θρησκειών.

ουσιαστικό χαρακτήρα σε μια δημοκρατική κοινωνία που γίνεται από μέρα σε μέρα ολοένα και περισσότερο πλουραλιστική (Moore 2007, σ. 5). Από την άλλη πλευρά, η μη αναγνώριση των λόγων της αναγκαιότητας του θρησκευτικού γραμματισμού αμβλύνει την κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας, η οποία βεβαίως συμπεριλαμβάνει και τη θρησκεία, και στέλνει το λανθασμένο μήνυμα ότι η τελευταία αφορά πρώτιστα στην ιδιωτική σφαίρα του ανθρώπου εν αντιθέσει με το όποιο άλλο κοινωνικό φαινόμενο (Moore, 2007, σ. 5).³ Αυτήν ακριβώς την αντίληψη έρχεται να αναιρέσει ο θρησκευτικός γραμματισμός. Αποκτώντας κάποιος μια βασική γνώση των θρησκειών του κόσμου μέσω της εκπαίδευσης εμβαθύνει στην κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας και βελτιώνει την ικανότητά του να αποδέχεται παρά να φοβάται το διαφορετικό (Moore, 2007 σ. 6; πρβλ. σσ. 28-33). Οι μαθητές καλούνται από τη μελέτη των θρησκειών να αναρωτηθούν για θεμελιακά ερωτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης με τρόπους που εμπνέουν τον στοχασμό και την κριτική σκέψη. Έτσι, η γνώση των θρησκευτικών παραδόσεων προάγει τον σεβασμό στην ποικιλομορφία αποφεύγοντας τις παρανοήσεις σχετικά με το διαφορετικό (Moore, 2007, σσ. 30-31). Αν συνυπολογιστεί δε το γεγονός ότι οι σημερινές κοινωνίες εν πολλοίς δεν είναι θρησκευτικά εγγράμματες και τις χαρακτηρίζει η ένδεια όσον αφορά στη γλώσσα με την οποία προσπαθεί να αρθρώσει ένα νόημα γύρω από τα θρησκευτικά ερωτήματα, η αναγκαιότητα του θρησκευτικού γραμματισμού στην εκπαίδευση γίνεται ακόμα πιο επιτακτική (Wright, 1993, σσ. 47-48). Στο σημείο αυτό αντιλαμβανόμαστε βεβαίως τον σημαντικό ρόλο που μπορεί να επιτελέσει η καλλιέργεια της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό.

3. Ο θρησκευτικός γραμματισμός ως διαδικασία μάθησης της θρησκευτικής γλώσσας.

Στο πλαίσιο του θρησκευτικού γραμματισμού, η θρησκευτική γνώση στους μαθητές προσφέρεται ως μια διαδικασία προσωπικής πρόσληψης μιας γλώσσας διαμορφωτικής του εαυτού τους και προσδιοριστικής της κουλτούρας, η οποία ερμηνεύει τον ίδιο και τον κόσμο που ζουν. Η πρόσληψη της γλώσσας στη διαδικασία του θρησκευτικού γραμματισμού δεν σημαίνει απλώς τη γνώση όρων, λέξεων και συμβόλων, αλλά και τη γνώση του πλαισίου που γεννά και διαμορφώνει όλα αυτά τα στοιχεία καθώς και του πολιτισμικού φορτίου που κομίζουν (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 194-196; πρβλ. Erricker, 2010, σ.122). Με τον θρησκευτικό γραμματισμό ως μέρος των πολυγραμματισμών⁴ – έννοια που υποδηλώνει την ποικιλία μορφών κειμένων

3 Σωστά παρατηρεί ο Wright (1993, σ. 49) ότι η «ιδιωτικοποίηση» της θρησκευτικής πίστης που παρατηρείται σήμερα στον Δυτικό πολιτισμό στενά συνδεδεμένη με την έννοια της ελευθερίας δημιούργησε μία αντίληψη που είναι κοινός τόπος σήμερα, σύμφωνα με την οποία τα άτομα δημιουργούν μια δική τους πραγματικότητα περί θρησκείας χωρίς δεσμούς με τις ιστορικές ρίζες της καθεμιάς από αυτές, με αποτέλεσμα την ένδεια του θρησκευτικού διαλόγου που συνακόλουθα οδηγεί σε μία στάση φονταμενταλιστικού τύπου, στην οποία υψώνονται τείχη εντός των οποίων υπάρχουν η ασφάλεια και άνεση των ξεκάθαρων απαντήσεων. Μέσα στο πλαίσιο αυτό οι άνθρωποι ατυχώς δημιουργούν τη δική τους αλήθεια προστατεύοντάς την από τα δύσκολα ερωτήματα εντός του οποίου καμία φωνή διαλόγου δεν μπορεί να ακουστεί.

4 Για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας των «πολυγραμματισμών» βλ. Cope και Kalantzis (2009).

αλλά και επικοινωνίας μέσα σε μια πολύγλωσση και πολυπολιτισμική κοινωνία – ο μαθητής αποκτά τη δεξιότητα της λειτουργικής χρήσης αναπαραστάσεων, εννοιών, κρίσεων, εικόνων, συμβόλων και άλλων τρόπων παραγωγής νοήματος και τέλος στον μετασχηματισμό που τον οδηγεί σε προσωπικές επιλογές και εφαρμογές των γνώσεων και των δεξιοτήτων (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 196). Κατά συνέπεια, όταν μιλάμε για Θρησκευτική Εκπαίδευση στο σχολείο μιλάμε για ένα μάθημα γλώσσας και επικοινωνίας και όχι για ένα μάθημα ιστορίας. Πρόκειται για ένα εφόδιο του σύγχρονου πολίτη, το οποίο του παρέχει τη δυνατότητα να επικοινωνεί με τον Θεό αν το επιθυμεί, με τον εαυτό του και με τους άλλους. Γι' αυτό, στο σχολείο εκπαιδεύεται για να γνωρίζει καλά τη μητρική του γλώσσα αλλά και όποια άλλη γλώσσα του χρειάζεται για να ερμηνεύει τον κόσμο γύρω του, εν προκειμένω, τη θρησκευτική γλώσσα. Αυτήν ακριβώς τη διαδικασία περιλαμβάνει ο θρησκευτικός γραμματισμός (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 225).

Η σύγχρονη Θρησκευτική Εκπαίδευση βλέποντας τη γνώση περισσότερο ως βιωματική οικειοποίηση παρά ως μετάδοση πληροφορίας, αποτελεί έναν σημαντικό διαμορφωτικό παράγοντα της προσωπικής ταυτότητας των μαθητών και μάλιστα των εφήβων και επιπλέον βοηθά στην κοινωνικοποίησή τους ως μια διαδικασία αλληλεπίδρασης. Το θρησκευτικό μάθημα με τον τρόπο αυτόν γίνεται ένα μάθημα απαραίτητο για όλους τους μαθητές διότι φέρνει τους ίδιους και την εμπειρία της ζωής τους στο κέντρο της μάθησης και τους διδάσκει τη θρησκευτική γλώσσα, η οποία, όπως αναφέραμε, είναι μια γλώσσα ερμηνείας του κόσμου αλλά και ως τέτοια, κυρίως, μια γλώσσα ερμηνείας της ζωής τους (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 235). Η διαδικασία αυτή κατανοείται στο πλαίσιο της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης της μάθησης,⁵ η οποία αντιλαμβάνεται τη γνώση σε σχέση με τη ζωή του μαθητή, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά του. Σκοπός της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης σε αυτήν την περίπτωση είναι να συσχετίσει τη ζωή των μαθητών με τον κόσμο της θρησκείας όχι με κριτήριο τη σφαιρική πληροφόρησή του για το θρησκευτικό φαινόμενο και τις διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις αλλά με βάση τι από τη θρησκεία έχει νόημα στη ζωή τους. Γι' αυτό στη Θρησκευτική Εκπαίδευση έχει νόημα να ρωτάμε «πώς βλέπεις τον κόσμο;» αντί «τι πιστεύεις;». Η θρησκεία στο σχολείο χρειάζεται γιατί βοηθάει τους μαθητές να κατανοήσουν τη φύση της μεταμόρφωσης του ανθρώπου στο πλαίσιο της σχέσης με τον Θεό ή το υπερβατικό, η οποία έχει μεγάλη σημασία στη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητάς τους για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 192-193). Αυτή η προσωπική ταυτότητα δεν δημιουργείται με φυσικό τρόπο όπως η βιολογική ωρίμαση. Οι έφηβοι με ενεργητικό τρόπο πρέπει να αναζητήσουν και να ανακαλύψουν την ταυτότητά τους και να συμβιβαστούν με τις αδυναμίες και τις ανεπάρκειές τους. Π.χ. η σχέση με το ιερό στην παιδική ηλικία εξηγείται ως σχέση με τη μητέρα αλλά στην πρώτη εφηβεία η έννοια του ιερού αλλάζει και προσδιορίζεται σε σχέση με τους άλλους, τα αντικείμενα και τους τόπους. Η θρησκευτική γνώση περιλαμβάνει ακριβώς αυτήν τη διαδικασία και γίνεται αντικείμενο μιας εκπαίδευσης που αναπτύσσει την προσωπικότητα του μαθητή ολιστικά, ως πρόσωπο που έχει τη δυνατότητα να πιστεύει επειδή γνωρίζει, κατανοεί, εκφράζεται

5 Για μια συνοπτική παρουσίαση του κονστρουκτιβισμού βλ. Elliot, Kratochwill, Cook και Travers (2008, σσ. 338-351) και Κουκουνάρας Λιάγκης (2015, σσ. 207-229).

και επικοινωνεί με τη γλώσσα που μαθαίνει στη θρησκευτική εκπαίδευση, δηλαδή τη θρησκευτική γλώσσα (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 192-193).

4. Η λειτουργία της γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό.

Η ανάδειξη της σημασίας της γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό είναι μια σχετικά νέα τάση, που τονίζεται σήμερα στον χώρο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης (Jackson, 2004, σ. 75). Η διδασκαλία των θρησκειών στο πλαίσιο του θρησκευτικού γραμματισμού πρέπει να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο τη γλώσσα, την πίστη και τις αξιώσεις όσων έχουν θρησκευτικές απόψεις αλλά και όσων διατηρούν μια μη θρησκευτική στάση μέσα στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, χρειάζεται να χρησιμοποιηθούν μέθοδοι που να δίνουν στον μαθητή τη δυνατότητα να κατανοήσει τη θρησκευτική γλώσσα μέσα από την οπτική του πιστού. Το ερμηνευτικό δε πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η διδασκαλία των θρησκειών πρέπει να είναι εκείνο που αντικατοπτρίζει τόσο την ποικιλομορφία και την αντιμαχόμενη φύση τους, όσο και την αντιπαράθεση θρησκευτικών και μη θρησκευτικών ιδεών και αυτό πρέπει να αναγνωριστεί ως απαραίτητο κομμάτι της μαθησιακής διαδικασίας (Wright, 1993, σσ. 72-73; πρβλ Jackson, 2004, σ. 6). Αυτή η διαδικασία απαιτεί φαντασία και ενσυναίσθηση και διαφέρει από τη μύηση ή την ανατροφή σε κάποια συγκεκριμένη θρησκευτική κατεύθυνση (πρβλ. Jackson, 2004, σ. 87). Η διδασκαλία των θρησκειών δεν μπορεί να περιοριστεί στη γνώση της ιστορίας τους ή των εξωτερικών τους χαρακτηριστικών. Είναι ανάγκη να κατανοήσει κανείς την έννοια της θρησκευτικής γλώσσας όπως χρησιμοποιείται από τους πιστούς, τις εκφράσεις της πίστης τους, τις αξίες και τα συναισθήματά τους. Μια τέτοια κατανόηση απαιτεί μεν γνώση αλλά απαιτεί παράλληλα συγκεκριμένες στάσεις και ικανότητες που αναπτύσσουν την αυτογνωσία και την κατανόηση των πιστεύω και των αξιών των άλλων αλλά και των αξιών που αναγνωρίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (Jackson, 2016, σσ. 21-22). Ο μαθητής και κυρίως εκείνος που διανύει την πρώτη εφηβεία εφοδιάζεται με τη γλώσσα και τη γραμματική της προκειμένου να ερμηνεύσει τον κόσμο και να προσδιορίσει τον εαυτό του σε σχέση με αυτόν. Το παιδί επικοινωνεί αρχικά σε συγκεκριμένο τοπικό και κοινωνικό πλαίσιο με πιο ανεπτυγμένους και ώριμους άλλους (οικογένεια, εκπαιδευτικοί, συνομήλικοι) και έτσι συμμετέχει σε κοινωνικά ή πολιτισμικά καθιερωμένες εμπειρίες, τις οποίες νοηματοδοτεί και εσωτερικεύει κατανοώντας έννοιες που του είναι χρήσιμες για τη ζωή του. Αυτή είναι μια διαδικασία κατασκευής της γνώσης από το ίδιο το υποκείμενο με βάση όμως την κοινωνική διάδραση και το νόημα που δίνει το ίδιο στα πράγματα. Ο πολιτισμός των ανθρώπων αποτελεί καθοριστικό παράγοντα γιατί προσφέρει τη γλώσσα και τα σύμβολα που προκαλούν την ανθρώπινη ανάπτυξη. Αν μάλιστα προστεθεί και η βιολογική προδιάθεση των παιδιών να κατανοούν μόνα τους πολλές γνώσεις ή στην περίπτωση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης να αναζητούν τον Θεό ή το ιερό, αντιλαμβανόμεστε πως τα «εργαλεία» της γνώσης που προσφέρονται στην εκπαίδευση λειτουργούν ως μεσολαβητές των πιο προηγμένων ψυχολογικών διεργασιών τους. Η θρησκευτική γνώση στην περίπτωση αυτή δεν περιορίζεται στη φαινομενολογική της προσέγγιση, που συνίσταται στο να βιώνει ο μαθητής στο σχολείο πώς πιστεύει ο πιστός μιας θρησκείας. Θρησκευτική γνώση εν προκειμένω σημαίνει την κατανόηση, δηλαδή τη νοηματοδότηση, εννοιολόγηση και εφαρμογή της θρησκευτικής γλώσσας

– γραμματικής από τον μαθητή (Jackson, 1997, όπως αναφέρεται στο Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 191-192). Όταν η γνώση προσληφθεί με αυτήν την έννοια χρειάζονται βέβαια και άλλα είδη γλωσσών για την κατανόηση των άλλων, σε σχέση με τους οποίους ο μαθητής αποκτά αυτοσυνειδησία και αντίληψη του κόσμου όλου. Η διαφορά αυτής της θεώρησης της γνώσης με τη φαινομενολογική προσέγγισή της είναι ότι γνώση εν προκειμένω είναι μία εμπειρική διαδικασία και όχι μία εξωτερική πραγματικότητα που υπάρχει ανεξάρτητα από εμάς (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 191-192).

Με την έμφαση στη σημασία της γλώσσας που δίνει ο θρησκευτικός γραμματισμός μπορούμε να καταλάβουμε ότι στη μαθησιακή διαδικασία επικεντρωνόμαστε σε μια «γλωσσική δεξιότητα» (Wright, 1996, σ. 166). Ο θρησκευτικός γραμματισμός αποκτά έτσι έναν εννοιοκεντρικό χαρακτήρα. Τι σημαίνει όμως αυτό πρακτικά στον χώρο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης; Οι μαθητές έρχονται στο σχολείο και κατέχουν ήδη μια θρησκευτική γλώσσα που την έχουν αποκτήσει από τη δημόσια σφαίρα. Μια τέτοια προ-κατανόηση εκ μέρους των μαθητών πρέπει να αναγνωριστεί, να γίνει αποδεκτή και να εκφραστεί. Οι μαθητές θα πρέπει να έχουν την ευκαιρία μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία να αναγνωρίσουν τις πηγές αυτής της προ-κατανόησης της αποκτηθείσας θρησκευτικής γλώσσας, οι οποίες εντοπίζονται στο σημείο συνάντησης της ιουδαιοχριστιανικής σκέψης με τις άλλες θρησκευτικές παραδόσεις αλλά και με ανθρωπιστικές αντιλήψεις μη θρησκευτικές. Προκειμένου ο θρησκευτικός γραμματισμός να πετύχει τον στόχο του, οι μαθητές θα πρέπει να μετακινηθούν από τη δική τους προ-κατανόηση των θρησκευτικών θεμάτων προς έναν διάλογο με τις εξιστορήσεις και τη γλώσσα των διαφόρων θρησκευτικών παραδόσεων όπως τις κατέχουν οι θρησκευτικές κοινότητες καθώς επίσης και με αντιλήψεις που αρνούνται τη θρησκευτική πίστη. Η φόρτιση που δημιουργείται μεταξύ μιας ερμηνευτικής της πίστης του τι γνωρίζουν οι μαθητές από τη μία πλευρά και μιας ερμηνευτικής από την άλλη που προκαλεί τον μαθητή με εξιστορήσεις και αξιώσεις περί αλήθειας όπως εκφράζονται από τις θρησκείες και κατά συνέπεια που φέρνει αυτούς ενώπιος-ενωπίω με τη θρησκευτική αμφιβολία, απαιτεί μια κίνηση προς μια κριτική ερμηνευτική στη μαθησιακή διαδικασία, μέσω της οποίας μπορεί να αναπτυχθεί μια διαλεκτική της αλήθειας και της αμφιβολίας (Wright, 1996, σσ.175-176).⁶ Η παραπάνω προ-κατανόηση που αναφέραμε της θρησκευτικής γλώσσας από την πλευρά των μαθητών αφορά την ιδιωτική σφαίρα, την φαντασία και την προσωπική τους εμπειρία, η οποία όπως αναφέραμε συναντάται στο χώρο της θρησκευτικής εκπαίδευσης με τη δημόσια σφαίρα των διαφόρων μορφών θρησκευτικής πίστης (πρβλ. Erricker, 1994, όπως αναφέρεται στο Wright, 1996, σ. 166). Είναι

6 Η αποδοχή της «θρησκευτικής αμφιβολίας» στη θρησκευτική εκπαίδευση όχι μόνο δεν δημιουργεί εμπόδια αλλά αποτελεί επιπρόσθετα ένα θετικό και αναγκαίο προαπαιτούμενο στον θρησκευτικό γραμματισμό. Η σχολική τάξη δεν μπορεί να αγνοήσει τη σύγχρονη κοινωνία εντός της οποίας η θρησκεία αποτελεί ένα θεμελιώδες «αντιλεγόμενο» και η διδασκόμενη περί αυτής εικόνα συνιστά μόνο μία από τις πολλές επιλογές που έχει ενώπιόν του ο μαθητής εν όψει της ενήλικης ζωής του. Από την άλλη μεριά, αυτό δεν σημαίνει ότι το διαχρονικό ερώτημα περί της αλήθειας που θέτει η θρησκεία σχετικοποιείται ή υποβαθμίζεται αλλά παραμένει το πρωταρχικό ζήτημα για το οποίο οφείλει να μεριμνά διαρκώς η θρησκευτική εκπαίδευση. Το ζήτημα της αλήθειας το οποίο εξετάζει η θρησκεία και τα συνδεόμενα με αυτό οντολογικά ερωτήματα συνάμα με την αμφισβήτηση αυτής, βοηθάει τους μαθητές να τοποθετηθούν υπεύθυνα - χωρίς a priori απαντήσεις - απέναντι στα θεμελιώδη θέματα που αφορούν την ανθρώπινη ύπαρξη συνειδητοποιώντας παράλληλα με τον τρόπο αυτόν την αξία της μελέτης αυτής (Wright, 1993, σσ. 50-64).

προφανές ότι ο ρόλος της γλώσσας στη διαδικασία αυτή καθίσταται καίριος.⁷ Η προσωπική εμπειρία των μαθητών είναι μεν σημαντική αλλά δεν μπορεί να ερμηνευθεί με μια ιδιωτική γλώσσα. Η ατομική εμπειρία δεν αποτελεί μία αυτόνομη περιοχή ιδιωτικού νόηματος αλλά πρέπει να έρθει στο φως μέσα από ένα διυποκειμενικό νόημα, το οποίο αποκτάται από τον δημόσιο διάλογο. Οι μαθητές πρέπει να ενθαρρυνθούν να διερευνούν τον συμβολικό χαρακτήρα της θρησκευτικής γλώσσας, ο οποίος παρουσιάζει ομοιότητες με τα άλλα είδη γλώσσας αλλά και διαφορές. Η θρησκευτική κατανόηση επιτυγχάνεται όχι μέσω μιας προγλωσσικής ενδοσκόπησης αλλά μέσα από μια ολοκληρωμένη γνώση της γλώσσας, εν προκειμένω της θρησκευτικής, της οποίας το νόημα προέρχεται από τις διάφορες παραδόσεις των οποίων η γλώσσα έχει δημόσιο χαρακτήρα (Wright, 1996, σσ. 166-167). Όπως μπορεί να γίνει κατανοητό, αυτή η αντίληψη της γλώσσας δεν αντλεί το νόημα της από μια αυτονομημένη ατομικότητα αλλά από έναν εαυτό που συγκροτείται σε σχέση με τους άλλους (Wright, 1996, σσ. 170-171). Και αυτή είναι μια παράμετρος στην οποία πρέπει να δώσει προτεραιότητα η Θρησκευτική Εκπαίδευση. Στην κατανόηση της θρησκευτικής γλώσσας φτάνουμε μέσα από την κοινή γλώσσα και με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να οικειοποιηθούμε σύμβολα και διηγήσεις από τον χώρο των θρησκειών. Για να καταλάβουμε λοιπόν τη θρησκεία εκείνο που χρειάζεται δεν είναι μια κατάδυση στην ατομική εμπειρία αλλά στις ποικίλες γλωσσικές παραδόσεις, εν προκειμένω τις θρησκευτικές, που επιθυμούν να προσφέρουν ερμηνεία για το νόημα του κόσμου. (Wright, 1996, σσ.173-174). Ο έφηβος μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία βρίσκεται αντιμέτωπος με την ανάγκη να κάνει προσωπικές κρίσεις για διηγήσεις από αντιτιθέμενες κοινωνικές ομάδες. Εδώ η διανοητική, αισθητική, ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη των μαθητών απαιτεί την οικειοποίηση των μορφών της καθημερινής γλώσσας ως του κατάλληλου μέσου για να κατανοούν, να αποφασίζουν και να ανταποκρίνονται στη μαθησιακή διαδικασία με τρόπο που να ελευθερώνει από την αυτάρκεια του εγώ.

5. Θρησκευτικός γραμματισμός και βιτγκενσταϊνική φιλοσοφία της θρησκευτικής γλώσσας.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να συσχετίσουμε τη λειτουργία της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό με τη βιτγκενσταϊνική αντίληψη περί θρησκευτικής γλώσσας και της κατανόησης αυτής ως ερμηνείας του κόσμου. Από τον συσχετισμό αυτόν, όπως θα δειχθεί παρακάτω, ο κεντρικός ρόλος της γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό φωτίζεται, διευρύνεται αλλά και ενισχύεται ιδωμένος από τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein. Αναφέραμε ήδη ότι εντός της διαδικασίας του θρησκευτικού γραμματισμού στον οποίο (οφείλει να) στοχεύει η εκπαίδευση, η γνώση της θρησκευτικής γλώσσας δεν σημαίνει απλώς τη γνώση όρων, λέξεων και συμβόλων αλλά και τη γνώση του πλαισίου που γεννά αυτούς τους όρους καθώς και

7 Τη σημασία της γλώσσας, στο πλαίσιο του θρησκευτικού γραμματισμού επισημαίνει και ο Jackson (2004, σ. 88) στην ερμηνευτική του μέθοδο, την οποία χαρακτηρίζει ουσιαστικά ως μία μέθοδο για να κατανοήσουμε τις περί θρησκείας απόψεις των άλλων. Στο πλαίσιο αυτής της μεθόδου τονίζεται η χρήση των εννοιών των ίδιων των μαθητών και των εμπειριών τους ως ένα σημαντικό κομμάτι της μαθησιακής διαδικασίας.

του πολιτιστικού φορτίου που κομίζουν. Ο Wittgenstein (1977, § 23) στην (ύστερη) φιλοσοφία του επ' αυτού ακριβώς του σημείου, από διαφορετική βέβαια αφετηρία, μας λέει πως «το να μιλάμε μια γλώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής». Οι «μορφές ζωής» είναι κυρίαρχος όρος στη φιλοσοφία του Wittgenstein και συνιστούν κάτι το δεδομένο και αποδεκτό (Wittgenstein, 1977, σ. 280). Σε αυτές ενυπάρχουν ενδιαφέροντα, συνήθειες, συμπεριφορές και οι οποίες εν γένει αποτελούν αυτό που ονομάζουμε τρόπο ζωής. Βέβαια, υπάρχει μία αναρίθμητη ποικιλία μορφών ζωής και γλωσσών. Η θρησκεία και η θρησκευτική πίστη κατά τον φιλόσοφο αποτελεί μία από τις παραδεδομένες μορφές ζωής και θεωρείται ως «πρωτοφαινόμενο» διότι αποτελεί πρωταρχική έκφραση της μορφής ζωής (Εργά, 1997, σ. 103; πρβλ. Wittgenstein, 1977, § 654) και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να την αγνοήσουμε. Η γλώσσα αυτής της μορφής ζωής, η θρησκευτική γλώσσα, χρειάζεται να ερμηνευθεί με θρησκευτικούς όρους διότι σε αντίθετη περίπτωση χάνεται ο πραγματικός χαρακτήρας της θρησκευτικής πίστης. Αυτή η θέση καθίσταται σαφής με τον όρο «γλωσσικό παιχνίδι» που εισηγείται ο φιλόσοφος στη φιλοσοφία του, ο οποίος είναι συνυφασμένος με τη θεωρία του νόηματος της γλώσσας κατά τη χρήση της, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα δεν έχει μία «λογική» αλλά πολλές και συνιστά μια μεγάλη συλλογή πρακτικών εφαρμογών, καθεμιά από τις οποίες έχει τη δική της λογική. Έτσι, ο όρος γλωσσικό παιχνίδι δηλώνει τα διάφορα πεδία στα οποία χωρίζεται η γλώσσα, όπως η θεολογική γλώσσα, η φιλοσοφική γλώσσα, η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας κ.ά. Η έννοια «νόημα» είναι αντίστοιχη με την έννοια παιχνίδι. Τα παιχνίδια είναι πολλά και διαφόρων ειδών και δεν έχουν όλα ένα γνώρισμα που να τα κάνει παιχνίδια. Κατά ανάλογο τρόπο οι χρήσεις της γλώσσας παρουσιάζουν πολυμορφία. Όπως σε κάθε παιχνίδι υπάρχουν κανόνες στους οποίους πρέπει να υπακούουν οι παίχτες, παρόμοια σε κάθε γλωσσικό παιχνίδι υπάρχουν κανόνες που καθορίζουν το νόημα των λέξεων, η τήρηση των οποίων πρέπει να γίνεται σεβαστή από όλους προκειμένου να έχουν νόημα τα λεγόμενά τους. Η ίδια λέξη που χρησιμοποιείται σε δύο διαφορετικά γλωσσικά παιχνίδια συμβαίνει να έχει διαφορετικό νόημα όπως π.χ. η λέξη «πατέρας», που στην καθημερινή επικοινωνία χρησιμοποιείται για να δηλωθεί ο άνδρας γονέας ενώ στην Αγ. Γραφή για να δηλωθεί ο Θεός. Στην πρώτη περίπτωση «πατέρας» σημαίνει ένα ον με συγκεκριμένα ανθρώπινα χαρακτηριστικά ενώ στη δεύτερη περίπτωση δηλώνεται μια πνευματική ύπαρξη, ένα πνευματικό ον, το οποίο ως τέτοιο στερείται οποιαδήποτε χαρακτηριστικά που έχουν σχέση με την ανθρώπινη ύπαρξη. Η σύγχυση των γλωσσικών παιχνιδιών είναι η αιτία για τη δημιουργία σοβαρών φιλοσοφικών λαθών και αδιεξόδων ('Γλωσσικό παιχνίδι', 2004). Αν εξετάσουμε τη «γραμματική» της θρησκευτικής πίστης θα δούμε ότι το αντικείμενό της, ο Θεός, είναι διαφορετικό από αυτό με το οποίο έχουμε να κάνουμε σε άλλες περιοχές του λόγου. Ο Wittgenstein λέει στις διαλέξεις του: «Εάν η ερώτηση αναφέρεται στην ύπαρξη ενός θεού ή του Θεού, τότε παίζει έναν εντελώς διαφορετικό ρόλο απ' ό,τι αν αναφερόταν στην ύπαρξη οποιουδήποτε προσώπου ή αντικειμένου που έτυχε να πληροφορηθώ γι' αυτό» (Wittgenstein, 1984, σ. 37). Το να μιλάμε δηλαδή για την ύπαρξη αυτού του «αντικειμένου» δεν είναι το ίδιο πράγμα με το να μιλάμε για οποιοδήποτε πρόσωπο ή πράγμα (Hudson, 1975, σ. 179). Επί παραδείγματι, η γραμματική των λέξεων «πίστη» και «αλήθεια» στο χώρο της θρησκείας και ειδικότερα του θρησκευτικού λόγου κατά τον φιλόσοφο αποκτούν ένα καινούριο νόημα, διαφορετικό από εκείνο που έχουν αυτές οι λέξεις

στις εμπειρικές προτάσεις (Phillips, 1976, σσ. 142-143). Εν συνόψει, η διαφορά της θρησκευτικής γλώσσας από τα άλλα είδη γλωσσών δεν αφορά στη γραμματική με το γνωστό περιεχόμενο του όρου και το συντακτικό ούτε την ειδική ορολογία αυτήν καθεαυτήν αφού πολλές φορές η θρησκευτική γλώσσα κάνει χρήση πολλών φιλοσοφικών, ψυχολογικών και άλλων επιστημονικών όρων. Η διαφορά αφορά στη λειτουργία που επιτελούν οι όροι αυτοί στο πλαίσιο της θρησκευτικής γλώσσας. Γι' αυτόν τον λόγο η θρησκευτική γλώσσα είναι μια ιδιαίτερη γλώσσα επειδή έχει μία ιδιαίτερη λογική και εκφράζει μια ιδιαίτερη μορφή ζωής.

Μία άλλη σημαντική παράμετρος, στη Θρησκευτική Εκπαίδευση, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, είναι η ανάγκη κατανόησης εκ μέρους των μαθητών της θρησκευτικής γλώσσας όπως χρησιμοποιείται από τους πιστούς. Και ένας πολύ βασικός τρόπος χρήσης της θρησκευτικής γλώσσας είναι η συμβολική χρήση αυτής, την οποία οι διδασκόμενοι καλούνται να διερευνήσουν μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία. Ο Wittgenstein μιλώντας στη φιλοσοφία του για τη θρησκευτική γλώσσα εφιστά ιδιαιτέρως την προσοχή μας στον εικονολογικό της χαρακτήρα. Αν και στα γραπτά του δεν δηλώνεται με σαφήνεια το περιεχόμενο του όρου «εικόνα», μπορούμε να πούμε πως η έννοια αυτή σημαίνει «μοντέλο» (model) ή «σχέδιο» (map) για την πραγματικότητα. Ειδικότερα, η εικόνα στη θρησκεία κατά τον Αυστριακό φιλόσοφο έχει αλληγορικό ή συμβολικό χαρακτήρα, συνδέεται με ένα τρόπο συμπεριφοράς, με μια στάση ζωής γενικότερα και συνιστά έναν «οδηγό» ζωής για τον πιστό (πρβλ. Barrett, 1991, σ. 256). Ο τρόπος έκθεσης αλλά και ερμηνείας της θρησκείας μέσω των εικόνων κάνει πιο διαφωτιστικό το μήνυμά της από το να διατυπώνει αφηρημένες και γενικές προτάσεις αλλά και πιο αποτελεσματικό, αφού ο πιστός καθοδηγείται από ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς στη ζωή του (Barrett, 1991, σ. 132). Εκείνο δε που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι, πως η εικόνα στη θρησκεία χρησιμοποιείται κατά έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από την έννοια που δίνουμε στην απεικόνιση ενός αντικειμένου ή ενός προσώπου (Wittgenstein, 1984, σ. 37). Αναφερόμενος ο Wittgenstein στο γνωστό έργο της απεικόνισης της δημιουργίας του ανθρώπου από το Θεό του Μιχαήλ Άγγελου αναφέρει, ότι η θρησκεία διδάσκεται μέσα από τέτοιες εικόνες και εκείνο το οποίο έχει σημασία αλλά δεν έχει προσεχθεί όσο θα έπρεπε είναι η τεχνική της χρήσης της εικόνας στο χώρο της θρησκείας (Wittgenstein, 1984, σ. 44). Επιπρόσθετα, όταν ο φιλόσοφος αναφέρεται στη χρήση της εικόνων από τη θρησκεία εννοεί τη χρήση μιας λέξης ή μιας ομάδας λέξεων που συνδέονται με μία μορφή ζωής (Barrett, 1991, σ. 176). Η εύρεση της τεχνικής της χρήσης των εικόνων συνίσταται στο να παρατηρήσουμε πώς αυτές χρησιμοποιούνται στη ζωή του πιστού, τι σημαίνουν αυτές για τη ζωή του (πρβλ. Wittgenstein, 1984, σ. 44). Όταν λέμε ότι η εικόνα είναι ένας οδηγός ζωής για τον πιστό σημαίνει πως ό,τι και αν πράττει την έχει διαρκώς ενώπιον της σκέψης του. Πίστη στην εικόνα σημαίνει πίστη αμετακίνητη, η οποία δεν φαίνεται μέσα από μία επιχειρηματολογία λογικής θεμελίωσής της αλλά από το γεγονός ότι μέσω της εικόνας ο πιστός διαμορφώνει ολόκληρη τη ζωή του (Wittgenstein, 1984, σσ. 26-27). Είναι τόσο σημαντική η πίστη στην εικόνα για τη θρησκεία σύμφωνα με τον φιλόσοφο που λέει πως όλο το βάρος πέφτει στην εικόνα (Wittgenstein, 1984, σ. 58). Αυτό σημαίνει, ότι η απώλεια της εικόνας συνιστά και απώλεια του τι είναι ουσιαστικά στη χριστιανική πίστη διότι, εν τέλει, μέσα από τη χρήση της εικόνας θα κατανοηθεί και η σχέση που υπάρχει μεταξύ

της πίστης και του «αντικειμένου» στο οποίο η τελευταία παραπέμπει (Phillips, 1993, σ. 48). Ειδικότερα, η πίστη στην αλήθεια της εικόνας, σημαίνει αποδοχή αυτής ως ενός προτύπου ή κανόνα (norm) αλήθειας και συνιστά σύμφωνα με τα όσα εκθέσαμε και παραπάνω μία ομολογία πίστεως (Phillips, 1993, σ. 44).

Μία τελευταία αλλά εξίσου σημαντική θέση της βιτγκενσταϊνικής φιλοσοφίας η οποία έχει καίρια σημασία για το ρόλο και τον χαρακτήρα της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό, είναι και το «επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας» (private language argument) με το οποίο ασχολείται ο Wittgenstein. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μία «ιδιωτική γλώσσα». Με τον όρο αυτόν, εννοεί τη γλώσσα εκείνη της οποίας οι λέξεις αναφέρονται «σε αυτό που δε μπορεί να το γνωρίζει κανείς παρά μόνο εκείνος που τη μιλάει· στα άμεσα, ιδιωτικά του αισθήματα» (Wittgenstein, 1977, § 243; πρβλ. § 269). Εν αντιθέσει με την αντίληψη αυτή, η γλώσσα για τον Wittgenstein όπως αποτυπώνεται στο ύστερο έργο του έχει δημόσιο χαρακτήρα αφού «το να μιλάμε μια γλώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας, ή μιας μορφής ζωής». Αυτό σημαίνει ότι η γλώσσα αποκτά τη σημασία της μέσα από την κοινωνία. Μία γλώσσα χωρίς την κοινωνική διάστασή της είναι μία ακατανόητη γλώσσα. Κατά τον φιλόσοφο η εντύπωση για την ύπαρξη ιδιωτικής γλώσσας αιτιολογείται από τη σύγχυση που γίνεται μεταξύ του ιδιωτικού χαρακτήρα των ψυχικών γεγονότων τα οποία συνιστούν μία προσωπική εμπειρία και του δημόσιου τρόπου έκφρασης τους, που συνδέεται με την ανάγκη χρήσης κάποιου κοινού γλωσσικού κώδικα προκειμένου να κοινοποιήσουμε στους άλλους τα αισθήματά μας ώστε να γίνουν κατανοητά ('Επιχείρημα της ιδιωτικής γλώσσας', 2004; πρβλ. Rhees, 1996, σσ. 55-70). Με τις παρατηρήσεις του Wittgenstein για το αδιέξοδο της ιδιωτικής γλώσσας, αντιλαμβανόμαστε ότι κατά ανάλογο τρόπο και η θρησκευτική γλώσσα η οποία εκφράζει το θρησκευτικό φαινόμενο δεν μπορεί να είναι ιδιωτική. Συνεπώς, το επιχείρημα ότι η θρησκεία συνιστά ατομική υπόθεση του καθενός και κατά συνέπεια δεν μπορεί να έχει λόγο στον δημόσιο χώρο καθίσταται έωλο. Η θρησκεία θεωρούμενη υπό την βιτγκενσταϊνική έννοια ως μία συγκεκριμένη μορφή ζωής εντοπίζεται στην εμπειρία της κάθε θρησκευτικής κοινότητας, η οποία αποτελεί το θεμελιώδες θρησκευτικό γεγονός κατά τον φιλόσοφο. Η εμπειρία της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό πρέπει να αναζητηθεί στην πρακτική της κοινότητας και στο τελετουργικό που αυτή ακολουθεί. Η θρησκευτική γλώσσα δημιουργείται από τη θρησκευτική κοινότητα και συνυφίνεται με όλη την υπόσταση του θρησκευομένου και της κοινότητας στην οποία ζει και δεν είναι προϊόν μιας ατομικής και διανοητικής επεξεργασίας της θρησκευτικής πίστης. Άτομο και κοινότητα «ζουν» μέσα στη γλώσσα και γι' αυτό στη θρησκευτική γλώσσα είναι παρούσα όλη η θρησκευούσα ψυχή του ατόμου και της κοινότητας. Βέβαια, τα βιώματα του καθενός είναι προσωπικά και κανείς δεν μπορεί να βιώσει κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο τις εμπειρίες άλλου. Ωστόσο, για να εκφράσει κάποιος τις προσωπικές του εμπειρίες χρησιμοποιεί λέξεις της κοινότητας στην οποία ανήκει. Η προσωπική έκφραση του θρησκευτικού βιώματος δεν καταργείται αλλά καλείται να συστοιχηθεί με τη γλώσσα της θρησκευτικής κοινότητας από την οποία προέρχεται προκειμένου να γίνει κατανοητή. Εκτός της γλώσσας δεν υπάρχει άλλη οδός προς την πραγματικότητα. Η θρησκευτική γλώσσα παρεμβαίνει μεταξύ του ανθρώπου και του Θεού καθορίζοντας τον τρόπο κατανόησης και βιώσεως του

Θεού από τον θρησκείοντα (Μπούκης, 1970, σσ. 14-15). Οι «μορφές ζωής» μας ωθούν να αποδεχτούμε τη θρησκευτική γλώσσα ως ένα κοινοτικό φαινόμενο. Πράγματι, η γλωσσική κοινότητα γενικά είναι η πρώτη προϋπόθεση αλλά και το θεμέλιο έκφρασης του πολιτισμού. Βέβαια δεν υπάρχει μία γλώσσα και μία γλωσσική κοινότητα αλλά πλήθος γλωσσών και κοινοτήτων, που η διαφορά τους έγκειται όχι μόνον στα σύμβολα αλλά και στον τρόπο θεώρησης του κόσμου και της ζωής. Κάθε γλώσσα συνιστά και μια διαφορετική θεώρηση του κόσμου και της ζωής. Έτσι, η θρησκευτική γλώσσα είναι συγκεκριμένη, δεν υπάρχει δηλαδή μία μόνο θρησκευτική γλώσσα αλλά διακρίνεται από μια ποικιλία μορφών, που καθεμιά αντιστοιχεί και σε μια συγκεκριμένη μορφή ζωής.

Κατόπιν των όσων εκθέσαμε τίθεται ένα εύλογο ερώτημα που έχει καίρια σημασία για το θέμα μας. Αν η θρησκευτική γλώσσα έχει τη δική της λογική που αντιστοιχεί σε μια ιδιαίτερη μορφή ζωής πώς αυτή η γλώσσα μπορεί να γίνει κατανοητή από τους μη θρησκείοντες; Το κάθε γλωσσικό παιχνίδι στο οποίο η κάθε είδους γλώσσα αντιστοιχεί έχει έναν αυτόνομο και διακριτό ρόλο ή μπορεί να συσχετιστεί και με άλλα, διαφορετικά γλωσσικά παιχνίδια; Στην απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορούν να μας κατευθύνουν οι μορφές ζωής με την βιτγκενσταϊνική έννοια όπως την αναλύσαμε παραπάνω, οι οποίες φωτίζονται μέσω των γλωσσικών παιχνιδιών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Wittgenstein προσεγγίζει ολιστικά τις μορφές ζωής (Σακελλαριάδης, 2000, σ. 216). Το ανθρώπινο πράττειν περιλαμβάνει πολλές και ποικίλες αλληλοδιαπλεκόμενες δραστηριότητες, που μαρτυρεί την αλληλοσυσχέτιση των διαφόρων μορφών ζωής και των αντίστοιχών τους γλωσσικών παιχνιδιών. Ασφαλώς υπάρχουν γλωσσικά παιχνίδια στα οποία δεν συμμετέχουν όλοι. Ωστόσο, μετά μεγάλης δυσκολίας θα αποδεικνύαμε ότι υπάρχει γλωσσικό παιχνίδι στο οποίο δεν μπορούμε να λάβουμε μέρος. Η καθημερινή εμπειρία άλλωστε μαρτυρεί, πως δεν μπορούμε να μιλάμε ένα είδος γλώσσας διότι είμαστε «πολύγλωσσοι» αφού χρησιμοποιούμε πολλά γλωσσικά παιχνίδια. Ο καθένας μας περνάει μέσα από μια πληθώρα ρόλων και όλοι οι ρόλοι αλλά κανένας ξεχωριστά συναποτελούν αυτό που είμαστε (Μανουσάκης, 2004, σσ. 46-47). Κατά συνέπεια, η θρησκευτική γλώσσα αν και ιδιόμορφη μπορεί να γίνει κατανοητή, επειδή δεν είναι μία εντελώς άλλη σε σχέση με την κοινή γλώσσα, αλλά η ίδια γλώσσα τροποποιημένη για μία ειδική χρήση (Hudson, 1975, σ. 156). Συνεπώς, η θρησκευτική πίστη που εκφράζεται μέσα από αυτήν τη γλώσσα δεν μπορεί να ερμηνευθεί ανεξάρτητα από τις άλλες μορφές ζωής (Kerr, 1997 [1986], σ. 31; Phillips, 1993, σ. 69).

6. Συμπεράσματα

Το παρόν άρθρο διερεύνησε στο πλαίσιο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης την έννοια και τον κεντρικό ρόλο της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό, με σκοπό να επισημάνει συσχετισμούς με τη φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein. Ο θρησκευτικός γραμματισμός με την έννοια της εμβάθυνσης και της χρήσης της θρησκευτικής γλώσσας τονίζεται σήμερα στον χώρο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης και κρίνεται ως αναγκαίος για τους εξής λόγους:

α) Η θρησκεία αποτελεί μέρος του πολιτισμού του κάθε λαού, διαπίστωση που καθιστά αδύνατη την κατανόηση του ενός μεγέθους άνευ του άλλου.

β) Οι θρησκείες προσφέρουν μια εναλλακτική εικόνα για τον κόσμο που μπορεί να αξιολογήσει τις προϋποθέσεις του κανονιστικού πλαισίου του κάθε πολιτισμού. Συνεπώς η μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου μπορεί να βελτιώσει την κριτική σκέψη αλλά και να διευρύνει τη φαντασία.

γ) Σε μια δημοκρατική κοινωνία που γίνεται συνεχώς και πιο πλουραλιστική η διδασκαλία των θρησκειών έχει ουσιαστικό χαρακτήρα. Στην αντίθετη περίπτωση, η έλλειψη του θρησκευτικού γραμματισμού αμβλύνει την κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας και δημιουργεί τη λανθασμένη αντίληψη ότι η θρησκεία αφορά αποκλειστικά στην ιδιωτική σφαίρα του ανθρώπου.

Η Θρησκευτική Εκπαίδευση βοηθά τους μαθητές να κατανοήσουν τη γλώσσα, την πίστη και τις αξιώσεις όσων έχουν θρησκευτικές απόψεις αλλά και όσων διατηρούν μια μη θρησκευτική στάση στην κοινωνία. Μια τέτοια κατανόηση απαιτεί μεν γνώση αλλά χρειάζεται παράλληλα συγκεκριμένες στάσεις και ικανότητες που αναπτύσσουν την αυτογνωσία, την κατανόηση των πιστεύω των άλλων αλλά και των αξιών εν γένει που αναγνωρίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ειδικότερα, η θρησκευτική γνώση προσφέρεται στους μαθητές ως μια διαδικασία πρόσληψης μιας γλώσσας, της θρησκευτικής, η οποία δεν σημαίνει απλώς τη γνώση λέξεων, όρων και συμβόλων αλλά και τη γνώση του πολιτιστικού φορτίου που κομίζουν. Η δεξιότητα που αποκτά ο μαθητής μέσα από τη διαδικασία του θρησκευτικού γραμματισμού να χρησιμοποιεί με λειτουργικό τρόπο αναπαραστάσεις, έννοιες και σύμβολα είναι μια «γλωσσική δεξιότητα», χαρακτηριστικό που μας επιτρέπει, όταν μιλάμε στο σχολείο υπό το πρίσμα αυτό για το θρησκευτικό μάθημα, να εννοούμε πρώτιστα ένα μάθημα γλώσσας και επικοινωνίας.

Με την έμφαση στη σημασία της γλώσσας που δίνει ο θρησκευτικός γραμματισμός αντιλαμβανόμαστε ότι προσλαμβάνει έναν εννοιοκεντρικό χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας αυτός του θρησκευτικού γραμματισμού είναι εκείνος που μας ανοίγει το πεδίο συσχετισμού του με τη βιτγκενσταϊνική φιλοσοφία της θρησκευτικής γλώσσας, η οποία φωτίζει, διευρύνει και ενισχύει τον κεντρικό ρόλο της γλώσσας σε αυτόν. Ο συσχετισμός αυτός εντοπίζεται σε τρία σημεία που είναι τα εξής:

1. Η έμφαση που δίνει ο θρησκευτικός γραμματισμός στη γνώση της θρησκευτικής γλώσσας ως στοιχείου του πολιτισμού ενδυναμώνεται από τη θέση του Wittgenstein ότι «το να μιλάμε μια γλώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής» (Wittgenstein, 1977, § 23). Ο φιλόσοφος τονίζει ότι η θρησκεία και η θρησκευτική πίστη αποτελούν μία από τις παραδεδομένες «μορφές ζωής». Η γλώσσα αυτής της μορφής ζωής, η θρησκευτική γλώσσα είναι μία ιδιαίτερη γλώσσα, η οποία προκειμένου να γίνει κατανοητή χρήζει ερμηνείας με θρησκευτικούς όρους, διότι σε αντίθετη περίπτωση χάνεται ο αυθεντικός χαρακτήρας της θρησκευτικής πίστης. Αυτή η θέση καθίσταται σαφέστερη με τον όρο «γλωσσικό παιχνίδι», ο οποίος μας καλεί να ανιχνεύσουμε το διαφορετικό νόημα που προσλαμβάνει η γλώσσα και οι όροι που χρησιμοποιούνται σε αυτήν στα διάφορα πεδία στα οποία χωρίζεται, όπως π.χ. στο πεδίο της θρησκευτικής γλώσσας, της φιλοσοφικής γλώσσας, της επιστημονικής γλώσσας, της γλώσσας της καθημερινής επικοινωνίας κ.α.

2. Ο θρησκευτικός γραμματισμός συναντάται επίσης με τη φιλοσοφία της

θρησκευτικής γλώσσας του Wittgenstein στο θέμα της συμβολικής χρήσης της θρησκευτικής γλώσσας, την οποία οι μαθητές καλούνται να ερευνήσουν μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία. Ο φιλόσοφος επιστράτη την προσοχή μας στον εικονολογικό - συμβολικό χαρακτήρα της θρησκευτικής γλώσσας, τονίζοντας ότι η εικόνα στη θρησκεία χρησιμοποιείται κατά έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από την έννοια που δίνουμε στην απεικόνιση ενός αντικειμένου ή ενός προσώπου. Εκείνο δε που πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα είναι η εύρεση της τεχνικής της χρήσης των εικόνων στη θρησκεία, με άλλα λόγια, πώς αυτές χρησιμοποιούνται από τον πιστό και τι σημαίνουν για τη ζωή του. Η διαδικασία αυτή είναι σημαντική διότι έτσι θα κατανοηθεί και η σχέση που υπάρχει μεταξύ της πίστης και του «αντικειμένου» στο οποίο παραπέμπει.

3. Ένα τελευταίο σημείο συνάντησης του θρησκευτικού γραμματισμού με τη φιλοσοφία της θρησκευτικής γλώσσας του Wittgenstein και ίσως το σημαντικότερο, είναι και το «επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας» του φιλοσόφου. Είδαμε στον θρησκευτικό γραμματισμό ότι η γλώσσα των διαφόρων θρησκευτικών παραδόσεων δεν μπορεί να ερμηνευθεί με μία «ιδιωτική» γλώσσα, με μία γλώσσα που έχει ως αποκλειστική πηγή την προσωπική εμπειρία των μαθητών. Τα ατομικά βιώματα των μαθητών βέβαια δεν αγνοούνται αλλά πρέπει να έρθουν στο φως μέσα από ένα διυποκειμενικό νόημα που αποκτάται από τον δημόσιο διάλογο. Οι μαθητές καλούνται να μετακινηθούν από τη δική τους προ-κατανόηση των θρησκευτικών θεμάτων με την οποία έρχονται στο σχολείο, προς μία θρησκευτική κατανόηση μέσω της κοινής γλώσσας που χρησιμοποιούν οι διάφορες θρησκείες, οι οποίες προσφέρουν μία ερμηνεία για το νόημα του κόσμου με μία γλώσσα η οποία έχει δημόσιο χαρακτήρα. Το «επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας» του W. τονίζει emphatically ότι δεν μπορεί να υπάρξει «ιδιωτική γλώσσα», μία γλώσσα δηλαδή της οποίας οι λέξεις αναφέρονται «σε αυτό που δεν μπορεί να το γνωρίζει κανείς παρά μόνο εκείνος που τη μιλάει· στα άμεσα ιδιωτικά του αισθήματα» (Wittgenstein, 1977, § 243), διότι μία γλώσσα αποκτά τη σημασία της μέσα από την κοινωνία. Μία γλώσσα δηλαδή χωρίς την κοινωνική της διάσταση είναι μία ακατανόητη γλώσσα. Κατά ανάλογο τρόπο, για τον φιλόσοφο, και η θρησκευτική γλώσσα η οποία εκφράζει το θρησκευτικό φαινόμενο δεν μπορεί να είναι ιδιωτική. Κατά συνέπεια, δεν ευσταθεί η περιώνυμη θέση ότι η θρησκεία συνιστά ατομική υπόθεση και ως εκ τούτου δεν μπορεί να έχει λόγο στον δημόσιο χώρο.

Οι σημερινές κοινωνίες, εν πολλοίς, εν αντιθέσει με το παρελθόν δεν είναι θρησκευτικά εγγράμματες και χαρακτηρίζονται από μία ένδεια όσον αφορά τη γλώσσα με την οποία αρθρώνουν λόγο σχετικά με τη θρησκεία και τα ερωτήματα που σχετίζονται με αυτήν. Για τον λόγο αυτόν η έρευνα σχετικά με τη θρησκευτική Εκπαίδευση οφείλει να διατηρήσει και να εντείνει το ενδιαφέρον που έχει αρχίσει να δείχνει στη σημασία του ρόλου της θρησκευτικής γλώσσας στον θρησκευτικό γραμματισμό. Ο διάλογος του ερευνητικού αυτού πεδίου με τα φιλοσοφικά ρεύματα που στράφηκαν από τις αρχές του 20^{ου} αι. προς τη μελέτη της γλώσσας η οποία συνεχίζεται έως τις μέρες μας (*Η Καθημερινή*, 22 Ιουλίου 2022, σ. 15), μπορεί να δώσει καρποφόρα αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

- Barrett, C. (1991). *Wittgenstein on Ethics and Religious Belief*. Oxford: Blackwell.
- Γλωσσικό παιχνίδι (2004). Στο Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό φιλοσοφίας* (σ. 140). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Cope, B., & Kalantzis, M. (2009). "Multiliteracies": New Literacies, New Learning. *Pedagogies: An International Journal*, 4(3), 164-195. DOI:10.1080/15544800903076044
- Διαμαντής, Φ. Κ. (2013). *Θρησκευτικός γραμματισμός. Τρεις περιπτώσεις ορθόδοξου λόγου* (διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Elliot, S. N., Kratochwill, T. R., Cook, J. L., & Travers, J. F. (2008). *Εκπαιδευτική ψυχολογία*. (Α. Λεονταρή, Ε. Συγκολλίτου, επιμ., Μ. Σόλμαν & Φ. Καλύβα, μτφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Επιχείρημα της ιδιωτικής γλώσσας (2004). Στο Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό φιλοσοφίας* (σ. 228). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Εργά, Ε. (1997). *Περί της μορφής ζωής και του τρόπου ζωής κατά τον L. Wittgenstein και τον Πλάτωνα* (διδακτορική διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Erricker C. (2010). *Religious Education. A conceptual and interdisciplinary approach for secondary level*. London, New York: Routledge.
- Geertz C. (2003). *Η ερμηνεία των πολιτισμών*. (Θ. Παραδέλλης, μτφρ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hudson, W. D. (1975). *Wittgenstein and Religious Belief*. London: Macmillan Press.
- Jackson, R. (2004). *Rethinking Religious Education and Plurality. Issues in diversity and pedagogy*. London, New York: RoutledgeFalmer.
- Jackson, R. (2016). *Οδοδείκτες. Πολιτική και πρακτική για τη διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες και τις μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. (Α. Βαλλιανάτος, μτφρ.) Strasburg: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Kerr, F. (1997 [1987]). *Theology after Wittgenstein*. London: SCPK Press.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2015). *Επιστήμες της παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της θρησκευτικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ., & Σεκαδάκης, Δ. (2022). Ο θρησκευτικός γραμματισμός και η θρησκευτικότητα των αποφοίτων (2020) της ελληνικής εκπαίδευσης. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση / Greek Journal of Religious Education*, 5(1), 78-117. doi:https://doi.org/10.30457/050120225
- Lester, E., & Chan, W. Y. (2022). *Equipping Educators to Teach Religious Literacy. Lessons from a Teacher Education Programme in the American South*. New York: Routledge. doi:https://doi.org/10.4324/9781003171775
- Μανουσάκης, Ι. Π. (2004). *Θεός φιλοσοφούμενος - έξι απαντήσεις σύγχρονης φιλοσοφίας στο ερώτημα περί του Θεού*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Μητσικοπούλου, Β. (2001). *Γραμματισμός*. Ανάκτηση 08 10, 2022, από http://www.komvos.edu.gr/glwssa/odigos/thema_e1/thema_pdf.pdf
- Moore, D. L. (2007). *Overcoming Religious Illiteracy. A Cultural Studies Approach to the Study of Religion in Secondary Education*. New York: Palgrave Macmillan.
- Μπούκης, Χ. (1970). *Η γλώσσα του Γρηγορίου Νύσσης υπό το φως της φιλοσοφικής αναλύσεως*. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.

- Νικολούδης, Δ. (2010). *Κριτική παιδαγωγική και γραμματισμός* (διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Phillips, D. Z. (1976). *Religion Without Explanation*. Oxford: Blackwell.
- Phillips, D. Z. (1993). *Wittgenstein and Religion*. London: Macmillan Press.
- Prothero, S. (2007). *Religious Literacy. What Every American Needs to Know and Doesn't*. New York: HarperCollins.
- Rhess, R. (1996). Can there be a Private Language? Στο Rhees, R. (Επιμ.) *Discussions of Wittgenstein* (σσ. 55-70). Bristol: Thoemmes Press.
- Sakaranaho, T., Aarrevaara, T. & Konttori, J. (2020). Introduction: Setting the Stage. Στο T. Sakaranaho, T. Aarrevaara & J. Konttori (επιμ.), *The Challenges of Religious Literacy. The Case of Finland* (σσ. 1-4). Springer. doi:<https://doi.org/10.1007/978-3-030-47576-5>
- Σακελλαριάδης, Θ. (2000). Γλώσσα και μορφές ζωής. *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 198-227.
- Wittgenstein, L. (1977). *Φιλοσοφικές έρευνες*. (Π. Χριστοδουλίδης, μτφρ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Wittgenstein, L. (1984). *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*. (Β. Αθανασόπουλος, μτφρ.) Αθήνα: Αστρολάβος-Ευθύνη.
- Wittgenstein, L. (1990). *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία*. (Κ. Κωβαίος, μτφρ.) Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wright, A. (1993). *Religious Education in the Secondary School: Prospects for Religious Literacy*. London: David Fulton Publishers.
- Wright, A. (1996). Language and Experience in the Hermeneutics of Religious Understanding. *British Journal of Religious Education*, 18(3), 166-180. doi:<http://dx.doi.org/10.1080/0141620960180305>

Ο Μιχάλης Παρασκευόπουλος γεννήθηκε στον Πειραιά. Σπούδασε Θεολογία στο ΕΚΠΑ και με υποτροφία του ιδρύματος Π. Μπάκαλα Συστηματική Θεολογία στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου (University of Edinburgh) από το οποίο απέκτησε μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης (Master of Theology in Systematic Theology). Είναι διδάκτορας Θεολογίας του ΕΚΠΑ στο γνωστικό αντικείμενο της Συγκριτικής Φιλοσοφίας της Θρησκείας και καθηγητής στη Β/θμια Εκπ/ση.